

MIROŚLAWA MICHALSKA-SUCHANEK

Uniwersytet Śląski

 ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5262-0816>

Л. Луцевич, *Авто-биографические исповеди в литературе. Претексты. Тексты. Контексты*, Наука, Москва 2020, 502 s.

Spowiedź w literaturze rosyjskiej, a nawet szerzej – w kulturze europejskiej, od dawna pozostaje w centrum zainteresowań badawczych Ludmiły Łucewicz. Liczne artykuły zawierające efekty jej – wyraźnie to odnotujemy – pionierskich badań publikowane są w polskich i rosyjskich czasopismach, a także zbiorowych monografiach, wydawanych w Polsce oraz Rosji. Z tych wieloletnich naukowych doświadczeń wyrosła monografia, wydana w roku 2020 w Moskwie przez renomowane wydawnictwo Nauka, zatytułowana *Авто-биографические исповеди в литературе*, i opatrzona podtytułem *Претексты. Тексты. Контексты*.

Tytuł może sugerować teoretyczny charakter książki, jako że nie konkretyzuje obszaru literackiego, którego autobiograficzna spowiedź dotyczy, mamy jednak do czynienia z pozycją bez wątplenia historycznoliteracką. Autorka, w oparciu o prace między innymi Leonida Grossmana, Michaiła Bachtina, Michaiła Uwarowa, Marietty Czudakowej, Nikołaja Kazanskiego, Olega Duszina, podejmuje wprawdzie próbę zdefiniowania spowiedzi jako gatunku literackiego, a także usystematyzowania i opisanie jej rudymen-tarnych genologicznych wyznaczników, ale przejawia wrażliwość badawczą właściwą raczej dla rzetelnego interpretatora tekstów i historyka literatury a nie teoretyka. W polu zainteresowań Łucewicz pozostaje nie tyle formalny, ile semantyczno-ideowy aspekt prezentowanych dzieł, osadzonych w wyraź-nie zarysowanym, szerokim (europejskim) kontekście.

Podtytuł monografii – *Претексты. Тексты. Контексты* – określa przyjętą przez badaczkę metodę prezentacji materiału. Mamy tu *Претексты*, czy może raczej pre-teksty, gdzie przedrostek „pre” wskazuje na związek z innymi utworami literackimi, a także okolicznościami i uwarunkowaniami historycznymi, poprzedzającymi powstanie konkretnych tekstów, bezpośrednio lub pośrednio składającymi się na ich genezę. Mamy też *Контексты*, które

tworzy zespół odniesień zarówno do tradycji literackiej, jak i zjawisk pozaliterackich — historycznych, polityczno-społecznych, religijnych, etycznych, filozoficznych. W przestrzeni stanowiącej spłot rozmaitych uwarunkowań, zjawisk i wydarzeń przeszłych oraz teraźniejszych, tj. między pre-tekstami i kontekstami lokują się *Teksty* — autobiograficzne spowiedzi, które są mocno osadzoną w realiach historycznych samoanalizą/autorefleksją/samopoznaniem ich autorów.

W pierwszym rozdziale zatytułowanym *Вместо введения* Łucewicz pokazuje spowiedź jako unikalne w ponad dwutysiącletniej historii chrześcijaństwa doświadczenie kulturowe. Pierwotnie usytuowana była w przestrzeni religijnej jako przejaw kultu (rodzaj praktyki obrzędowej). Literatura staroruska od samego początku wchłonęła elementy spowiedzi w formie ujętego w słowach wyrazu skruchy (wyznanie grzechów i wyrażenie skruchy uznaje się za konieczne składowe spowiedzi), ale dopiero w twórczości Awwakuma nadała jej status dominujący. Autor *Żywotu Protopopa Awwakuma* głosił przekonanie, że spowiedź prowadzi do uświadomienia własnej grzeszności, co jest warunkiem zachowaniu czystości wiary prawosławnej i w konsekwencji zapewnienia sobie otwartej drogi do duchowego odkupienia.

Stopniowe odchodzenie od średniowiecznych kanonów religijnych w drugiej połowie XVII wieku przyczyniło się do ukształtowania spowiedniczych i kaznodziejskich fenomenów jako samodzielnych estetycznie zjawisk, które powoli (choć jeszcze nie w pełni) przybierają status świecki. Spowiedź zaczyna funkcjonować jako forma literackiej ekspresji, rozwijająca się — jak dowodzi Łucewicz — w dwóch kierunkach. Po pierwsze, trzon semantyczny dzieła literackiego tworzy zbiór spowiedzi bezpośrednich i pośrednich, powiązanych z pokutą, nawróceniem, modlitwą etc., i po drugie, tekst literacki jest wyznaniem autobiograficznym, którego cel stanowi samoanaliza, autorefleksja i samopoznanie.

Badaczka wysuwa interesującą tezę, że większość autorów nie sięgała po gatunek spowiedzi w sposób świadomy, lecz instynktownie. Nieokreślony wewnętrzny imperatyw skłaniał ich do wyartykułowania uczuć, emocji, uświadomienia sobie istoty przeżytych wydarzeń, przemian duchowych, przełomów i kryzysów, albo też odczuwali potrzebę uniwersalizowania, uogólnienia czy podsumowania swojego dotychczasowego życia. Zwracali się wtedy w sposób niejako naturalny (podświadomy) ku spowiedzi — formie obrzędu prawosławnego w takich sytuacjach najbardziej właściwej, a ponadto oswojonej, gdyż dobrze znanej z dzieciństwa. Spowiedź autobiograficzna uwiecznia (uwierzytelnia) na piśmie i w świadomości autora znaczący dla niego etap życia — z rozmaitych względów trudny, związany z poszukiwaniem własnego „ja”, samorozwojem, przyswajaniem nowych wartości lub przeciwnie — ich utratą. Gatunek spowiedzi pozwala piszącemu na traktowanie jej jako sposobu eksplikacji rzeczywistości i narzędzia samooczyszczenia, co w efekcie winno doprowadzić go do osiągnięcia zamierzonego celu.

Dwa kolejne rozdziały monografii zawierają rozbudowane analizy wybranych tekstów-spowiedzi. Jako kryterium ich doboru badaczka przyjęła prosty czynnik formalny — obecność w tytule utworu słowa „исповедь”, bądź jego synonimów: „признание” lub „покаяние”. Cezura czasowa przypada na wiek XIX, co nie znaczy, że po gatunek ten nie sięgali także twórcy kolejnego stulecia. Spowiedź/wyznanie rezonuje — jak zaznacza Łucewicz — w twórczości choćby Walerija Briusowa, Andrieja Biełego czy Aleksandra Błoka, aby ograniczyć się tylko do początków XX wieku, wówczas jednak *genre* ten wykazuje nieco inny charakter i pełni inną rolę.

Zachowanie chronologicznego układu prezentowanych w monografii utworów pozwala na uzyskanie w miarę pełnego i z pewnością spójnego obrazu funkcjonowania gatunku. Jednocześnie Łucewicz nie traktuje analizowanych tekstów wyłącznie w kategorii genologicznej reprezentacji, lecz postrzega je jako składową europejskiej kultury, wieloaspektowe zjawisko kulturowo-historyczne. Z jednej strony rejestruje proces ewolucji gatunku, z drugiej zaś, ze względu na umiejscowienie tekstów w uszczegółowionym, szerokim kontekście, rekonstruuje holistyczny obraz ówczesnego świata ze wszystkimi jego zewnętrznymi determinantami, ale również typowym dla określonego czasu historycznego modelem psychologiczno-mentalnościowym.

Analityczny przegląd literackich spowiedzi inicjują trzej — chciałoby się rzec kultowi — przedstawiciele kultury europejskiej (rozdział drugi monografii). Pierwsze literackie wyznanie należy do św. Augustyna — filozofa, teologa, świętego Kościoła Katolickiego i Cerkwi Prawosławnej. Jego religijna autobiografia wypełniona wyznaniem grzechów i przejawami skrucy daje świadectwo dramatycznej walki duchowej człowieka, przemierzającego wyboistą drogę od pełnego sceptycyzmu do głębokiej chrześcijańskiej wiary. Zapis filozoficzno-teologicznych poszukiwań Aureliusza Augustyna z Hippony nie pozostawał bez odzewu. Docierał do wykształconych kręgów przedstawicieli narodowych kultur i zyskiwał naśladowców, między innymi w średniowiecznej literaturze irlandzkiej, niemieckiej czy francuskiej.

Kilka wieków później, średniowieczny filozof i poeta — Pierre Abélard — w *Historii moich niedoli* otwarcie opisuje zakazaną, burzliwą miłość do Heloizy, które to uczucie znalazło odzwierciedlenie w twórczości czołowych przedstawicieli włoskiego renesansu, choć nie tylko.

I wreszcie Jean Jacques Rousseau — pisarz, filozof, pedagog, którego wpływ na rozwój europejskiej kultury jest nie do podważenia. Jego ekspresywne, emocjonalne *Wyznania* okazały się bezprecedensowym w swojej szczerości studium ludzkiej duszy. Rousseau z ekshibicjonistyczną prawdowością snuje — obnażając psychiczną niestabilność — opowieść o własnym życiu, bez zatajania intymnych faktów i niskich uczynków.

Rozdział zamyka analiza recepcji w Rosji Srebrnego Wieku dzieł tych trzech wielkich postaci, która w monografii pełni rolę łącznika między dwiema przestrzeniami kulturowymi — europejską i rosyjską. Łucewicz omawia

wypowiedzi znaczących przedstawicieli tego okresu — Dmitrija Miereżkowskiego, Wasilija Rozanowa, Dmitrija Filozofowa i Gieorgija Fiedotowa.

Trzeci, najobszerniejszy rozdział monografii, stanowi chronologiczny przegląd najbardziej — w przekonaniu badaczki — reprezentatywnych dzieł, w których spowiedź/wyznanie stała się dominującą formą literackiej ekspresji. Omówione zostały zabytki tradycji cerkiewnej wieków XIV–XVII, a wśród nich dzieła Ewfimija Turkowa, Eleazara Anzerskiego, Martirija Zeleneckiego i Awwakuma Pietrowa (Protopopa Awwakuma).

W pełni status świecki w rosyjskiej kulturze spowiedź przybiera stosunkowo późno, bo dopiero w drugiej połowie XVIII wieku, w dużej mierze — jak podkreśla Łucewicz — pod wpływem twórczości Rousseau, dobrze znanej rosyjskiemu osiemnastowiecznemu odbiorcy. Powstają wówczas dwa — szczególnie w książce omówione — teksty o charakterze wyznania autorstwa Denisa Fonwizina i cesarzowej Katarzyny II.

Ponad 280 kolejnych stron monografii badaczka poświęca wiekowi XIX. Rosyjscy twórcy, bez względu na uwarunkowania społeczne, polityczne, filozoficzne, etyczne czy estetyczne, chętnie wówczas sięgają po spowiedź/wyznanie jako formę autobiograficzną, o charakterze zarówno literackim, jak i dokumentalnym, czyniąc ją dominującą tendencją XIX stulecia. Przywołany przez Łucewicz Fiodor Dostojewski punktuje: „Наступает какаая-то всеобщая исповедь. Люди рассказываются, выписываются, анализируют самих же себя перед светом, часто с болью и муками” (s. 181). Dostojewski nie tylko odnotowuje powszechną skłonność ludzi do spowiedzi, ale zwraca też uwagę na jej efekt ekspiacyjny, a nawet autoterapeutyczny, używany poprzez publiczną samoanalizę i samoocenę (temat w patrystyce znany od dawna).

Prezentację kolejnych dziewiętnastowiecznych twórców i ich dzieł poprzedza typologia gatunku spowiedzi. Jako kryterium klasyfikacyjne Łucewicz przyjmuje podejmovany w tekście zakres tematyczny. W ten sposób wyróżnia pięć kategorii spowiedzi i każdej z nich przyporządkowuje właściwych autorów: po pierwsze — spowiedź jako przejaw skruchy i jednocześnie rodzaj kazania, służącego nauczaniu w duchu religijnym (Denis Fonwizin, Nikołał Gogol, Konstantin Leontiew, Lew Tołstoj); po drugie — spowiedź jako wyznanie grzechu (od cudzołóstwa, zabójstwa i donosicielstwa po alkoholizm), gdy podmiot tłumaczy się z własnych czynów, usprawiedliwia, dokonuje samoanalizy, szuka argumentów na rzecz złagodzenia własnej winy (Katarzyna II, Nikołał Martynow, Apołlon Grigoriew, Nikołał Makarow); po trzecie — spowiedź jako kognicja, pojmovana z jednej strony jako proces poznawczy o charakterze psychiczno-fizjologicznym (Nikołał Ogariow, Anastasija Kairowa), z drugiej zaś jako poznanie, próba zgłębienia i opisanie świata zewnętrznego (Jewdokim Łaczinow); po czwarte — spowiedź jako opis zawilej drogi twórczej (Aleksiej Konstantynowicz Tołstoj, Aleksandr Orłow); wreszcie po piąte — spowiedź jako kazanie propagujące określoną doktrynę, ideę czy światopogląd. W tym przypadku treść autobiograficzna realizowana

jest dwutorowo: może wyrażać przekonania społeczno-polityczne, ale również religijne, filozoficzne, etyczne etc. (Piotr Wiaziemskij, Mikołaj I, Piotr Ławrow i inni), albo może prezentować odejście autora (autentyczne lub pozorne) od określonych poglądów politycznych i przejście/powrót do głoszenia chwały monarchii i prawosławia (Michaił Bakunin, Wasilij Kelsijew, Iwan Pryżkow, Lew Tichomirow).

Próba odczytania dzieł klasyków rosyjskiej literatury w kluczu spowiedzi/wyznania/kazania skutkuje interesującymi reinterpretacjami utworów znanych, należących do kanonu lektur. *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi* Nikołaja Gogola na przykład, będące opowieścią pisarza o jego duchowym odrodzeniu, Łucewicz interpretuje jako literacką kontynuację tradycji pouczeń staroruskich cerkiewnych hierarchów, które kierowane do mnichów miały za zadanie spełniać funkcję apostołską, tj. uczyć jak stać się prawdziwym chrześcijaninem.

Podobnie odczytywana jest *Spowiedź* kolejnego klasyka rosyjskiej dziewiętnastowiecznej literatury — Lwa Tołstoja. Pisarz w swoim autobiograficznym literackim wyznaniu przyznaje się do błędów z czasów przed kryzysem, wyznaje grzechy i wyraża skruchę, pojmowaną jako głęboka świadomość winy. Poszukiwania istoty chrześcijaństwa uwieńczone są wielkim tryumfem wiary i deklaracją pełnego oddania Bogu oraz Jego Prawdzie. Wyznanie wiary Tołstoja stało się dla niego przyczynkiem do publicznego obnażania zgubnego stylu życia klas wyższych, co prowadzić miało do powszechnej metamorfozy: życie grzeszne, egoistyczne i egocentryczne winno — w przekonaniu pisarza — przeobrazić się w życie w miłości i wierze, zgodnie z Bożymi Przykazaniami.

Na szczególną uwagę zasługuje podrozdział monografii poświęcony tematyce mortalnej w *Spowiedzi* Tołstoja. Zagadnienia tanatyczne w ujęciu zarówno filozoficznym, etycznym, jak i literackim obecne są już w wieku XVII, koniec XIX stulecia niesie jednak ich Tołstojowską aktualizację. W *Spowiedzi* mnożą się i podlegają nieskończonym wariacjom dwa fundamentalne zdaniem pisarza pytania — dlaczego człowiek żyje? i dlaczego umiera? Łucewicz przywołuje poglądy rosyjskich religijnych filozofów, między innymi Lwa Szestowa, Nikołaja Bierdiajewa i Siergieja Bułgakowa, a także badaczy tołstoistów czasów sowieckich oraz przedstawicieli myśli ortodoksyjnej, jak np. o. Aleksandr Meń, tj. zarówno tych nielicznych, którzy w najlepszym przypadku neutralnie oceniali poglądy Tołstoja, jak i większości, która poddawała je surowej krytyce, widząc w nich nie tyle chrześcijańską, co sektancką etykę, opartą na zbyt swobodnej interpretacji Ewangelii.

W monografii reprezentowane są różne siły polityczne i różne stany. Obok spowiedzi imperatorów, jak Katarzyna Wielka i Mikołaj I, pojawiają się działacze rewolucyjni: Michaił Bakunin — przedstawiciel rosyjskiej rewolucyjnej myśli społecznej, Nikołaj Ogariow — myśliciel, rewolucjonista, rosyjski emigrant, współwydawca (wraz z Aleksandrem Hercenem w Londynie na przełomie lat 50. i 60.) gazety „Kołoło”, Lew Tichomirow — ide-

owy lider „Narodnej Woli” („Народная Воля”), w latach 70. zadeklarowany rewolucjonista i zwolennik zamachów na cara, który w latach 80. odcina się od radykalnej przeszłości i przechodzi na pozycje chrześcijańsko-monarchistyczne, i Wasilij Kelsijew, jeden z przedstawicieli rewolucyjnej emigracji lat 60.

„Wcielone zło” w monografii reprezentuje Konstantin Leontjew — apologeta reakcji i politycznego utylitaryzmu, deklarowany konserwatysta, panteista, etyczny potwór, wieszczący, że zdemokratyzowana i zsekularyzowana Rosja stanie się ojczyzną Antychrysta. Nieostrzeżony za życia, po śmierci stał się obiektem zainteresowania takich wielkich rosyjskich myślicieli przełomu wieków jak Władimir Sołowjow, Siergiej Trubieckoj czy Nikołaj Bierdiajew. Opowiedziana przez Leontjewa w *Mojej spowiedzi* autobiograficzna historia nawrócenia grzesznika tworzy obraz współczesnego mu człowieka, walczącego ze sobą, pogrążonego w niekończących się wątpliwościach, sprzecznościach, kontrowersjach i bezsilnego wobec zgubnych namiętności.

Z punktu widzenia polskiego odbiorcy interesujący wydaje się podrozdział poświęcony Bakuninowi, podejmujący temat tzw. sprawy polskiej. Zawiera on mało znane informacje dotyczące kontaktów Bakunina z Joachimem Lelewelem, księciem Adamem Czartoryskim, Alojzym Biernackim i Adamem Mickiewiczem, jak również z rzeszą polskich czynnych działaczy politycznych. Łucewicz zwraca uwagę na dominujące w *Spowiedzi* Bakunina stereotypowe — wówczas powszechne — postrzeganie Polaków jako osób aroganckich, zadufanych, wywyższających się, którym skoncentrowanie się wyłącznie na idei odzyskania niepodległości uniemożliwia dostrzeżenie zmian zachodzących w świecie.

Na motyw polski badaczka zwraca uwagę również w *Spowiedzi* Kelsijewa, rewolucyjnego emigranta nieco przesłoniętego przez czołówkę takich wielkich działaczy jak Aleksandr Hercen, Nikołaj Ogariow czy wspomniany już Bakunin. Wyznania Kelsijewa charakteryzują środowisko polskich studentów prawa na uniwersytecie w Petersburgu w latach 40. i 50. XIX wieku. Tam również pojawia się stereotypowa narracja o Polakach — zasklepienie się we własnym środowisku, rozmowy wyłącznie o historii Polski w jej starych granicach i genealogii magnatów oraz o papieżu, co powszechnie (z wyraźnym nacechowaniem pejoratywnym) interpretowano jako lęk przed utratą narodowej tożsamości i osłabieniem pieczołowicie przez lata pielęgnowanej nienawiści do Rosjan.

Zrekapitulujmy. Łucewicz opisuje ewolucję gatunku spowiedzi, wskazuje na związki intertekstualne, nie wyłączając kultury europejskiej, dokonuje reinterpretacji znanych dzieł rosyjskich twórców, ale także w jakimś sensie rewiduje cały proces historyczny i literacki od literatury staroruskiej po koniec XIX wieku. Jednocześnie — poprzez osadzenie analizowanych tekstów w szerokim kontekście pozaliterackim, przywołując mnóstwo faktów, dat, nazwisk i uzupełnień w rozbudowanych, erudycyjnych przypisach — prezentuje analityczny obraz ówczesnego świata.

Do atutów monografii trzeba zaliczyć przejrzystą, logiczną segmentację treści, a także precyzję i rzeczowość przekazu, co zdecydowanie ułatwia odbiór ogromnego przecież materiału. Badaczce udało się uniknąć patetycznej manieri cechującej wiele rosyjskojęzycznych prac naukowych.

Monografia zawiera indeks nazwisk i streszczenie w języku angielskim, brakuje jednak bibliografii, która dopełniłaby całości.

W ostatnich dziesięcioleciach zainteresowanie świata naukowego spowiedzią jako gatunkiem literackim powoli wzrasta. Pozostaje żywić nadzieję, że monografia Ludmiły Łucewicz spowoduje, że rozproszone efekty owych badawczych zainteresowań zaowocują opracowaniami, które złożą się na spójną, kompleksową, wielowymiarową i interdyscyplinarną charakterystykę zjawiska.